آزاد قاضي

ڪتاب "اسلامي ڪتب خانا": هڪ مطالعو

سنڌ جي سدابهار عالم پير حسام الدين راشديءَ، پڙهڻ لکڻ جي شروعات، پنهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد شاهہ راشديءَ جي سرپرستيءَ هيٺ صحافتي زندگيءَ کان ڪئي. علم و ادب جي ميدان ۾ پاڻ ڪهاڻي ۽ ناول جي ليکڪ واري حوالي سان داخل ٿيا. پر پوءِ جلد ئي سنڌ سموري غور و فڪر جو محور تحقيقي مواد بڻجي ويو ۽ ان ميدان ۾ پاڻ بنهہ نوان بنياد قائم ڪيائون. پير صاحب جي زندگيءَ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو تہ سندن سڄي حياتيءَ جو بنيادي مقصد ڪتاب، ڪتب خانا ۽ سنڌ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ هو. ان ڳالهہ کي نظر ۾ رکندي پير صاحب جي پهرئين تحقيقي ڪتاب "اسلامي ڪتب خانا" جو مطالعو ڪرڻ سان پتو پوي ٿو تہ ڪتاب "اسلامي ڪتب خانا" جيڪو پير صاحب جو پنهنجو لکيل نہ، پر ترجمو ڪيل آهي اهو پڻ پاڻ ڪتاب ۽ ڪتب خانن واري عشقيہ جذبي هيٺ ان ڪري ترجمو ڪيائون، تہ جيئن سنڌ وارن جي دلين ۾ علم جو جذبو جاڳائي، ڪين ڪتاب ۽ ڪتب خانن جي حيثيت، اهميت ۽ ضرورت کان واقف ڪرائي سگهجي. اهڙي خواهش جو اظهار سندن پاران مواد جي شروعات ۾ تعارفي طور لکيل جملن منجهان ٿئي ٿو. پاڻ ڪتاب جي مواد ۽ مصنف بابت تعارف معلومات ڏيڻ کان پوءِ، آخر ۾ لکن ٿا "جذهن تہ هي مضمون پُرآز معلومات آهي، تنهن ڪري اسان سنڌي

زبان کي بہ ان کان محروم ڪرڻ مناسب نہ ڄاتو، تنهن ڪري شامل ورقن ذريعي مضمون جو مفصل ترجمو پيش ڪجي ٿو".(۱)

پير صاحب طرفان سنڌ جي ماڻهن اڳيان ڀين اسلامي ڪتب خانن بابت مفيد معلومات پيش ڪرڻ جو اصل مقصد، ڪتاب جي ٻنهہ آخر ۾، هن ريت بيان ڪيو آهي. "هندوستان اندر بہ تحريڪ گرما گرم هلي رهي آهي ۽ سون جي تعداد ۾ ڪتب خانا قائم ٿي چڪا آهن. البت سنڌ ۾ سوين ذخيره اجا تائين گمناميءَ جي ڪنڊن ۾ پيا آهن، جن کي ظاهر ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي."(۲)

"اسلامي ڪتب خانا" نالي پير صاحب جو ترجمو ڪيل هي مضمون، جيڪو بعد ۾ ۱۹۳۹ع ۾ مسلم ادبي سوسائٽيءَ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو. اهو پير صاحب جون ۱۹۳۷ع ۾، ان وقت ترجمو ڪري پنهنجي اخبار "ستاره سنڌ" سکر ۾ شايع ڪيو هو، جڏهن پاڻ ان اخبار جي ايڊيٽر طور ڪم ڪري رهيا هئا. پير صاحب جي تحقيق واري طريقيڪار بابت ڄاڻ رکندڙ دوستن کي خبر آهي تہ پير صاحب پيش ڪندڙ مواد جي حوالي سان پاڻ ڪيتري نہ گهڻ پاسائين معلومات ڏيندا هئا تہ جيئن ذڪرهيٺ آيل مواد جي سلسلي ۾ پڙهندڙ کي ممڪن حد تائين مڪمل معلومات ملي سگهي. ان حوالي سان اسلامي ڪتب خانا واري مضمون شايع ڪندي پاڻ لکيو اٿن. "اسلامي ڪتب خانن تي پهريون مضمون مولانا شبليءَ عليه رحمتہ جو سندس رسالي ۾ شامل آهي، مگر اهو بہ اجا مفصل ۽ مڪمل نہ آهي جيتوڻيڪ موضوع جي لحاظ سان نهايت محققانہ آهي، ان کان پوءِ حيدرآباد دکن جي ســـ ماهي رسالي "اسلامڪ ڪلچر" (اپريل ۱۹۲۹ع) ۾ هڪ مضمون ساڳئي موضوع تي پڌرو ٿيو. اهو پهريون ئي مضمون آهي، جو نهايت ئي جامعيت سان لکيو ويو آهي. اهو مضمون اصل اطالوي زبان ۾ هڪ اطالوي خاتون "مس اولنگا پنٽو" لکيو، جا روما جي مشهور پروفيسر ليوي ڊيلاويڊا جي شاگردياڻي آهي ۽ PhD جي ڊگري مليل اٿس. مصنف جي اجازت سان ان جو انگريزي ترجمو مشهور جرمن مستشرق ڊاڪٽر "ڪرنيڪو" علي ڳڙهہ ڪاليج جي عربي جي

پروفيسر رسالي ۾ شايع ڪرايو".(٣) انهيءَ ساڳي مضمون جو وري اردو ترجمو قاضي اختر ميان جونا ڳڙهيءَ (٤) ڪري هڪ رسالي جي صورت ۾ ١٩٣٢ع ۾ شايع ڪرايو.

قاضي اختر ميان جونا ڳڙهي واري ان اردو ترجمي تان پير صاحب سنڌ وارن ۾ ڪتاب جي شوق پيدا ڪرائڻ ۽ ڪتب خانن لاءِ دلچسپي وڌائڻ واسطي هي مواد ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ شايع ڪرايو.

اسلامي ڪتب خانا ۾ دلچسپي جو ڪارڻ:

پير صاحب هڪ انٽرويو ۾ تاريخ سان دلچسپيءَ جو ذڪرڪندي چيو هو "ننڍي هوندي مذهبي تعليم هئڻ ڪري، اسلامي تاريخ پڙهڻ ڪري،تاريخ نويسيءَ سان دلچسپي ٿي".(٥) اسلامي تاريخ جي مطالعي ۾ ان دورجي هم قلم دوستن جهڙوڪ مولانا سيد سليمان ندوي، مولانا ظفر علي خان، مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا غلام رسول مهر، مولوي محمد شفيع ۽ حافظ شيراني جهڙن بزرگن جي علمي اثر هيٺ پير صاحب اسلامي تاريخ طرف وڌيڪ راغب هو. ايتريقدر جو ان دور جي لکڻين ۾ پڻ مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا ظفر جي لکڻين واري اثرجو ذڪر ڪندي پاڻ لکن ٿا "آءٌ ١٩٢٨ع کان ١٩٣٧ع تائين اخبارن ۾ ابوالڪلام ۽ ظفر علي خان جي پوئواريءَ ۾ فارسي ۽ عربي جا وڏقڙا وسائيندو هوس".(٦) پيرصاحب آبائي خاندان جي مذهبي پس منظر ۽ مٿي ذڪرڪيل عالمن جي اثر سبب اسلامي تاريخ جي مطالعي ۾ مشغول رهيو. ان عمل دوران ڪتاب "اسلامي ڪتب خانا" جڏهن سندن مطالعي هيٺ آيو تہ ان ۾ ڪين ڪتاب سان عشق ۽ ڪتب خانانن سان لڳاءُ واريون اهي سڀ ڳالهيون نظر آيون جن جا پاڻ طالبو هئا.اهو مواد جيتوڻيڪ اسلامي دنيا جي بہ هڪ مخصوص دور يعني "عباسي دور" بابت آهي پر ان ۾ ڪتاب سان پيار واري حوالي سان ڪتاب جي تياري، ڪتاب جي سنڀال، ڪتاب جي سُونهن ۽ سوڀيا جو خيال رکڻ بابت اهڙي تہ ڪارگر معلومات ڏنل آهي،جو پير صاحب اهڙي معلومات ڳان سنڌ وارن کي واقف ڪرائڻ واري خيال سان ان کي سنڌيءَ ۾ آڻڻ ضروري سمجهيو. ڪرائون سائيز جي ٤٦ صفحن تي مشتمل هن

ڪتاب جي شروعات عربن پاران ڪتابن جي ادب ۽ احترام وارن مقولن سان ٿيل آهي. اوائلي دور ۾ عربن وٽ هشيار ۽ گهوڙو جيترا بنيادي ضرورت واريون شيون پئي رهيون آهن اوترو ئي انهن ڪتاب کي پڻ اهميت ڏني آهي. جنهن جا هن ڪتاب ۾ ڪيترائي مثال پيش ڪيا ويا آهن. اهڙن مثالن منجهان المهلبي جي پٽ کي ڪيل هيٺين نصيحت قابل ذڪر آهي، "اي پٽ! جڏهن تون بازار ۾ ڪٿي بيهين ته فقط انهن دڪانن تي بيهه جتي هٿيار يا ڪتاب هجن."(٧)

جتي ڪتابن جو ذڪر ٿيندو ته اتي ڪاتبن، قلمي نسخن جي ڊزائين، نفاست ۽ نزاڪت، ڪتاب جي عاليشان جلد بندي ۽ پوءِ انهن جي اگهه ٻاڙ جو ذڪر ٿيڻ به لازمي آهي. هن ڪتاب ۾ اهڙي معلومات ڏيڻ بعد، انفرادي طور ڪتابن جو شوق رکندڙ شخصن جو ذڪرِ خير ڪرڻ سان گڏوگڏ مصر، شام، عراق، طرابلس ۽ اندلس جي ڪتب خانن بابت مفيد معلومات ڏني ويئي آهي. ڪتاب جي بنيادي خوبي اها آهي ته مختلف حوالن سان جيڪي به سن سال ذڪر هيٺ آيا آهن، اهي هڪ ئي وقت هجري سن ۽ عيسوي سن ۾ ظاهر ڪيا ويا آهن، جنهن سان تحقيق ڪندڙن کي ڪم ڪرڻ ۾ وڏيڪ آساني ٿئي ٿي.

هن ڪتاب ۾ جتي ڪتابن جي عشق ۽ احترام جو ذڪرملي ٿو اتي ڪتابن ۽ ڪتب خانن جي بربادي جو پڻ بيان ڪيل آهي. جهڙوڪ، طغرل بڪ (بيگ) سلجوقي جي بغداد فتح ڪرڻ وقت، سندس فوج هٿان ڪتب خانه "دارالعلوم" جو درهم برهم ٿي سڙهڻ، ترڪن هٿان نيشاپور جي ڪتب خانن جو سڙڻ، هشام جي وزيرمعروف به الواضح هٿان ڪتب خانو "خليفه الحڪم المستنصر" جو سڙڻ، بصري جي بن ڪتب خانن جو بدون جي حملي وقت سڙڻ، بغداد جي ٢٦ ڪتب خانن جي تاتارين جي دور ۾ بربادي، قرطبه ۾ منصور بن عامر جي اقتدار ۾ اچڻ بعد علم الڪلام ۽ فلسفي جي ڪتابن جو سڙڻ، انهن ۽ ٻين اهڙن واقعن جو پڻ تفصيلي ذڪر هن ڪتاب ۾ ملي ٿو.

ڪتابن سان عشق هئڻ ڪري پير صاحب کي مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن جي بربادي وارن واقعن سبب دلي تڪليف پئي پهتي. ان

ڪري ڪتاب جي ص ۴۲ تي جڏهن پاڻ فرنگين پاران طرابلس جي فتح وقت دارالعلم جي سڙڻ جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو هڪ راهب جي اشاري تي ساڙيو ويو هو تہ، اتي ان راهب جو ذڪر ڪندي پير صاحب ڏنگين ۾ لکي ٿو، (مٿس خدا جي لعنت هجي).

مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي تہ، زير نظرڪتاب پير صاحب ۱۹۳۷ع ۾ ترجمو ڪري، پنهنجي اخبار "ستاره سنڌ" ۾ شايع ڪيو. ان وقت تائين پير صاحب تي مولانا ظفر علي، مولانا آزاد ۽ ٻين مسلم عالمن جي صحبت جو اثر هو جنهن جو پاڻ مختلف جاين تي ذڪر ڪيو اٿائون. پر پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ مطالعي ۽ مشاهدي جي وڌڻ ڪري پير صاحب ان مذهبي انداز سان سوچڻ واري مرحلي منجهان نڪري، حقيقي محقق هئڻ وارو انداز اختيار ڪيو. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري پاڻ هن مواد جي ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيڻ وقت نہ تہ ان جي اصلاح ڪئي ۽ نہ وري پاڻ ان جي اشاعت لاءِ ڪائي دلچسپي ورتي. ايتري قدرجو ۱۹۳۹ع ۾ جڏهن سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي هن مواد کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو، تہ ان ۾ بہ پيرصاحب پاران ڪٿهن بہ قسم جو عمل دخل نظرڪونہ ٿو اچي. البت مسلم ادبي سوسائٽي جي سيڪريٽري محمد صديق ميمڻ پنهنجي پاران جيڪو نوٽ لکيو آهي، تنهن ۾ ان ڳالهہ طرف اشارو ڪندي لکي ٿو "معزز مصنف سيد حسام الدين راشدي گهڻي محنت ڪري، هي ڪمائتو ڪتاب تيار ڪيوآهي... مصنف پنهنجي معلومات جي وسيلي ثابت ڪيو آهي تہ مسلمانن ڪيتري قدرعلم کي همٿايو هو ۽ هر هنڌ ڪتب خانا مقرر ڪيا هئا. اسان کي رهبري ملي ٿي تہ جيڪڏهن مسلمانن کي وري پنهنجو اوج ڏسڻو آهي تہ علم حاصل ڪرڻ ۽ ان جي اشاعت لاءِ سڀ ڪا ڪوشش ڪن"[۸]
مٿي ذڪر ڪيل خواهش مسلم ادبي سوسائٽيءَ جي سيڪريٽريءَ جي ٿي سگهي ٿي پر اهڙي خواهش نہ تہ ڪتاب جي ليکڪ اطالوي خاتون مس اولينگا پنٽو جي هئي، جنهن نج علمي ۽ تحقيقي جذبي هيٺ اهو ڪم ڪيو هو ۽ نہ وري ڪتاب جي سنڌي مترجم پير حسام الدين راشديءَ ئي ڪو پڻ اسلام ازم واري مقصد سان اهو ڪم ڪيو هو.

نہ رکيو اهو پر اڳتي هلي آهستہ آهستہ پير صاحب کي جڏهن ان ڳالهہ جو پتو پئجي ويو تہ ان طرح سان مذهبي جنون اڀارڻ ۽ موجوده دور واري مسلمان کي اڳوڻن مسلمانن جي عظمت و رفت جي ياد تازي ڪرائڻ وارو طريقو ڪيتري قدر ڪارگر آهي يا نہ؟ ۽ ان عمل جا ڪهڙا اگرا نتيجا نڪري سگهن ٿا. اهڙي پروڙ پوڻ کان پوءِ پير صاحب وڌيڪ ان معلومات ۾ اڳتي وڌڻ ۽ ان حوالي سان لکڻ کان پاسو ڪري ويو. ان ڪري سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي جڏهن اسلامي جذبي هيٺ اهو مواد ڪتابي صورت ۾ آندو تڏهن بہ پير صاحب ان ۾ نئون پيش لفظ لکي يا ڪو واڌارو ۽ سڌارو ڪري ڪائي وڌيڪ معلومات ڏيڻ نہ چاهي. نہ رڳو ايترو پر اهو ڪتاب پاڻ ڪڏهن بہ شايع نہ ڪرايو. البت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ١٩٦٥ع ۾ الرحيم رسالي ۾ اهو مڪمل ڪتاب شايع ڪري ڇڏيو(٩) ۽ ان کان پوءِ پير صاحب جي وفات بعد، سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي تہ ماهي "مهراڻ" اهو سڄو ڪتاب عڪسي صورت ۾ شايع ڪيو.(١٠)

مسلمانن جي حوالي سان ڪتاب ۽ ڪتب خانن بابت پير صاحب جي راءِ:

ڪتاب "اسلامي ڪتب خانا" واري حوالي سان مٿي جن خيالن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهي خيال اصل ۾ تہ ان مقالي جي مصنف جا هئا. پر ظاهر آهي تہ انهن سان پير صاحب جي ان وقت خيالي هم آهنگي هئي، جنهن ڪري پاڻ اهي ترجمو ڪري سنڌي ماڻهن جي علمي ڄاڻ ۾ واڌارو ڪرڻ پئي گهريائون. ان ئي خيالن جي هم آهنگيءَ واري تصور هيٺ ان وقت واري ماحول ۾ مواد ترجمو ڪندڙ کي بہ مصنف طور لکيو ويندو هو. جيئن پيرصاحب لاءِ بہ لکيو ويوآهي ۽ ان ئي پس منظر ۾ ڪتاب جي ترجمو ۽ تاليف ٿيڻ جي سبب واري ڳالهہ جو قياس لڳائي مترجم بابت راءِ قائم ڪئي ويندي هئي. جيئن پير صاحب لاءِ بہ هن ڪتاب جي پبلشر محمد صديق ميمڻ اهڙي ئي راءِ قائم ڪئي آهي. پر محسوس ائين ٿئي ٿو تہ اڳتي هلي مطالعي ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾

پيرصاحب جي مسلمانن جي حوالي سان ڪتاب ۽ ڪتب خانن ڏانهن اختيار ڪيل روش بابت اڳوڻي راءِ نہ رهي بلڪ اها مڪمل طور تبديل ٿي ويئي. جنهن جو اظهار بعد ۾ پير صاحب وقت بوقت برملا ڪندو رهندو هو. اهڙوئي ذڪر پاڻ ٣ مارچ ١٩٧٣ع تي پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾ "سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ کوجنا لاءِ پيدا ٿيل دقتون" عنوان سان پڙهيل مقالي ۾ ان وقت ڪيائون. جڏهن سنڌن کان اڳ مولانا غلام محمد گرامي ۽ ڊاڪٽر محمد علي قاضي تاريخي سَندُن ۽ عالمن جي قولن ۽ قرآني آيتن رستي اهو اظهار ڪري چڪا تہ علم ۽ ڪتاب جي احترام بابت اسلام ڪيڏو تہ تاڪيد ڪيو آهي ۽ اسلام جي نظر ۾ ان جي ڪيڏي اهميت آهي.[١١]

پير صاحب پنهنجي خطاب ۾ مولانا گرامي ۽ محمد علي قاضي صاحب جي ڪيل ڳالهين جو حوالو ڏيئي، ان ڳالهہ تي افسوس جو اظهار ڪندي چيو "اها حقيقت آهي تہ اسان سڀئي اسلام جي عمل کان رُوگرداني ڪري چڪا آهيون. اهو ملڪ جيڪو اسلامي تعليم ۽ اساس تي وجود ۾ آيو، تنهن ۾ ڪتابن ۽ ڪتب خانن سان جيڪا روش اختيار ڪئي وڃي ٿي، سا نهايت شرمناڪ آهي. اهي حال ڏسندي جڏهن اسان جا مخالف چون ٿا تہ اسڪندريہ جو ڪتب خانو حضرت عمر جي حڪم سان سڙيو تہ ان الزام جي ترديد لاءِ اسان وٽ ڪهڙو دليل آهي؟"[١٢]

ڪتاب ۽ ڪتب خانن سان پير صاحب جي دلچسپيءَ واري حوالي سان، ڪتاب بنيادي اهميت رکي ٿو. جيڪو ١٩٣٩ع کان پوءِ ڪتابي صورت ۾ شايع نہ ٿيو آهي. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ هن ڪتاب کي نئين انداز سان ايڊٽ ڪري شايع ڪرايو وڃي.

حاشيہ ۽ حوالا:

١- راشدي، حسام الدين، سيد، اسلامي ڪتب خانا. ڇاپو پهريون، حيدرآباد: سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي ١٩٣٩ع.

٢- ايضاً، ص ٤٦.

٣- ايضاً.

۴- قاضي احمد ميان اختر. جيڪو "اختر جهونا ڳڙهي" سان مشهور آهي. اهو اصل ۾ سنڌ جي شهر ٺٽي جو رهاڪو هو. سندس وڏا ڪلهوڙن جي افراتفريءَ واري دور ۾ ان وقت واري سنڌ سان لاڳاپيل هڪ رياست جهوناڳڙهه طرف لڏي ويا. قاضي صاحب جيتوڻيڪ يونيورسٽيءَ واري تعليم کان محروم هو. پر پوءِ بہ پنهنجي خداداد صلاحيتن سبب ادب. تنقيد. فلسفي. فقه. دينيات ۽ ٻين ڪيترن علمي ميدانن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس تحقيقي مقالا هندستان جي مختلف معياري رسالن ۾ ڇڙيا پکڙيا پيا آهن. هندستان جي ورهاڱي کانپوءِ قاضي صاحب سنڌ ۾ اچي "انجمن ترقي اردو" جي سيڪريٽري طور خدمت سر انجام ڏيڻ شروع ڪئي. اتي رهندي انجمن جي ٽہ ماهي رسالي "اردو" جي ادارتي بورڊ تي پڻ ڪم ڪيائين. ۱۹۵۲ع ۾ کيس سنڌ يونيورسٽي جي شعبہ تاريخ اسلام جو سربراهہ مقرر ڪيو ويو. جتي زندگيءَ جي آخري وقت تائين خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. پاڻ ٦ آگسٽ ۱۹۵۵ع ۾ حيدرآباد ۾ وفات ڪيائين.

۵- راشدي، حسام الدين. سيد. ۴ ڳالهيون منهنجي سنڌ جون. ڇاپو پهريون. ڄامشورو. سنڌي ادبي بورڊ. ۱۹۹۲ع. ص ۲۴۰.

٦- ايضاً. ص ۱۲۹.

۷- راشدي، حسام الدين. سيد. اسلامي ڪتب خانا. ص ۳.

۸- ايضاً.

۹- الرحيم. بهار ۱۹٦۵ع.

۱۰- ٽہ ماهي "مهراڻ" نمبر ۲. سال ۱۹۸۴ع.

۱۱- راشدي حسام الدين. سيد. ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون. ڇاپو پهريون. ڪراچي: انجمن تاريخ سنڌ. ۱۹۸۱ع. ص ۷۵۷.

۱۲- ايضاً.